

Zdravko Vukšić

Harač

I. UVOD

Riječ harač često uporabljaju političari¹, književnici², novinari³, ekonomisti⁴, povjesničari⁵ i dr., i to svaki put u drugom kontekstu. Zbog različitosti uporabe, postavlja se pitanje stvarnoga značenja? Nesporno je riječ harač u hrvatskom govoru preuzeta od Osmanlija koji su u 16. i 17. st. vladali našim područjima. Osmansko Carstvo zadržalo se, naime, na nekim područjima sadašnje Hrvatske otprilike 200 godina, a zajedničku granicu sa spomenutim carstvom dijelili smo gotovo 400 godina⁶. Višestoljetni posredan i neposredan doticaj morao je ostaviti traga. Najbolje se to može sagledati u hrvatskome govoru⁷.

¹ Krizni porez je bila je prva mjera Vlade Jadranke Kosor u suzbijanju ekonomske krize i spašavanja opustošene državne blagajne. Potkraj srpnja 2009. premijerka Kosor se bacila na posao rebalansa proračuna što je imao spasiti Hrvatsku. Pri donošenju spornog poreza neki su ga političari osporavali i nazivali »haračem«. Pod izlikom da je riječ o nužnima mjerama kakve se moraju provesti odmah, narod je morao prihvatiti taj »harač«. Godinu nakon »harača« država je dobila otprilike tri milijarde kuna (<http://www.index.hr/vijesti/clanak/600-dana-vlasti-jadranke-kosor-kako-je-hrvatsku-dovela-dodna/540019.aspx>)

² Svakako najpoznatije književno djelo u kojem se spominje harač ono je književnika Ivana Mažuranića: *Smrt Smail-age Čengića* (prvi put tiskano u almanahu *Iskra*1846), spjev što se sastoji od 1134 stiha, podijeljeno u pet pjevanja (Agovanje, Noćnik, Četa, Harač i Kob).

³ Inoslav Bešker: »Ovo je grozan progon kršćana«. *Jutarnji list*, 21. srpnja 2014.

⁴ Dr. sc. Guste Santini: *Harač*. RIFF od 13. studenoga 2014.

⁵ Hamid Hadžibegić: *Glavarina u osmanskoj državi*. Orientalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja IV, Sarajevo 1966.

⁶ Od 1463, kad je Bosna došla pod Osmansko Carstvo, do 1878, kad je tu vlast zamijenila Austro-Ugarska Carevina, prošlo je ukupno 415 godina.

⁷ Neke se turcizme rabi kao standardne hrvatske riječi, poput badem, barut, biser, boja, bubreg, budala, bunar, čarape, čekić, dućan, duhan, džep, đon, haljina, jastuk, jorgovan, kalup, kesten, kundak, kurjak, kutija, limun, majmun, papuča, para, rakija, sat, sapun, šala, šator, šećer, taban, tambura, tavan, top, torba, tulipan, tur i sl. Druge turcizme ili, bolje reći, orijentalizme označuje se kao regionalne: npr. avlija, badava, barjak, bašča, bečar, bekrija, burgija, burek, buzdovan, čardak, čekrk, česma, čoban, čorba, čutura, ćuprija, ćorav, ćosav, ćošak, će(i)l, ćumez, ćurak, divan(iti), džaba, džigerica, fenjer, fukara, jamiti, jorgan, hajduk, (h)orož, jarak, kaiš, kajgana, kajmak, kaldrma, kandžija, kantar, kapija, kašika, kazan, kesa, komšija, konak, kusur, nišan, oka, pazar, peškir, ršum, samar, sarma, sokak, šega, taman, taraba, tepsija, ular i sl. Poneki turcizmi odnosno orijentalizmi ne pripadaju hrvatskom rječničkom standardu ali ih razumijemo, a ponekad i upotrebljavamo, poput aga, babo, bakšiš, bajagi, beg, belaj, bostan, baklava, ćebe, duvar, džamija, džukela, đerdan, ekser, feredža, fes, hamam, han, hanuma, harač, hećim, jaran, jok, kadija, kijamet, mahala, mašala(h), merak, mu(h)r, odžak, pendžer, rahatlokum, raja, sabah, sećija, sevdalinka, šiš, vakat, varoš, zulum i sl.

Najviše turcizama utvrđeno je u narječjima Dalmatinske zagore, Slavonije i Like⁸.

Veći dio prošle godine kroz RH su prolazile izbjeglice s područja bivšega Osmanskog Carstva (Sirija, Irak), uz ostalo, radi stvaranja kalifata odnosno islamske države. Prema mapama islamske države i Hrvatska je sastavni dio kalifata. Za ostanak nemuslimana na tome području zahtijevalo se plaćanje *džizje*⁹ odnosno *harača*. Turska kao baštinica Osmanskog Carstva pripada među 20 najrazvijenih država svijeta i već više desetljeća pregovara o ulasku u EU. Turska delegacija na čelu s predsjednikom Republike Recepom Tayyip Erdoganom bila je, 26. i 27. travnja, u posjetu RH s osnovnim ciljem povećanja gospodarske suradnje i unapređenja bilateralnih odnosa. Svjedoci smo ulaska turskoga kapitala u naše tvrtke izravno kroz tursku banku u RH ili različite oblike ulaganja, napose u turizam. Turska je graditeljska tvrtka gradila auto-cestu Zagreb-Split, a njihovi kamioni svakodnevno tutnje hrvatskim auto-cestama. Turski su tekstilni proizvodi preplavili naše trgovačke centre i butike, a njihove televizijske serije imaju veliku gledanost, pa su gledatelji često u prilici prepoznati izrečene riječi glumaca.

Hrvati su od davne povijesti, još dok su bili na prostorima sjeverno od Crnog mora i kroz cijeli Srednji vijek bili »osuđeni« živjeti s raznim »turkijskim narodima« (Pečenezi, Kumani, Seldžuci, Osmanlije i dr.)

Cilj je ovoga članka odgovoriti na pitanje o stvarnome značenju riječi *harač*, odnosno kakav je porezni utjecaj *harač* imao na stanovništvo naseljeno na području današnje Hrvatske. Da bi obrazloženje bilo što jasnije, nužna je povijesna obrada činjenica o poreznom sustavu Osmanskog Carstva, jer koliko poznamo prošlost toliko možemo utjecati na budućnost.

II. OSMANSKO CARSTVO

Osmansko Carstvo na *osmanskom turskom*: دین‌امٹغ دیلغ تیلود, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, što znači Osmanska Uzvišena Država ili na *suvremenome turskom*: *Osmanlı Devleti*, Osmanska država, ili *Osmanlı İmparatorluğu* – drugi su nazivi Osmanlijsko, Otomansko (arap.) i Tursko Carstvo.

Prethodnici Turaka potječu od nomadskoga naroda Oguza, koji su se u 11. st. naselili u Perziji, Khorasanu i Maloj Aziji te utemeljili državu Seldžuka. Jedan od emirata nastao tijekom postupnoga raspada seldžučke države bio je osmanski emirat. Opće je prihvaćeno da je osnivač osmanske države, tj. poslije Osmanskog Carstva, bio Osman I (1281-1326), sin Erthogrula (oko 1230-81), jednog od turkmenskih vođa. Osman je 1299. proglasio samostalnost od Mongola i počeo se nazivati *begom* (emirom), uspostavio položaj *begler-bega* i uveo sustav *nadarbina* (davanja posjeda na uporabu).

Osmansko Carstvo bilo je u 16. i 17. st. jedna od najjačih država na svijetu, a zauzimalo je veći dio jugoistočne Europe, Irak, Siriju, Izrael, Egipat, Sjevernu Afriku do Alžira i veći dio Arapskog poluotoka. Od pograničnoga seldžučkog emirata (kneževine) u 13. st., nakon osvajanja arapskih zemalja 1517, postalo je najmoćnijom islamskom državom, a osvajanjima Sulejmana I. (1520. do 1566) poznatijega kao Sulejman Veličanstveni ili Za-

⁸ Silvana Vranić i Sanja Zubčić: »Turcizmi u frazemima hrvatskoga govora«. *Filologija* 60, Zagreb 2013, str. 108.

⁹ »Džihadisti koji pod vodstvom samozvanog kalifa Abu Bakra al Bagdadija nastoje uspostaviti muslimanski kalifat koji bi obuhvatio i Hrvatsku, opljačkali su i spalili katoličku katedralu sirskeg obreda u Mosulu, kako je izvijestio patrijarh te crkve Ignace Joseph III. Younan, a kršćanima ostavlja 24 sata da plate džizju ili da ise le ponijeveši ništa. Po vijestima odande, protjerani su praktički svi«. *Jutarnji list* 21. srpnja 2014. – Inoslav Bešker: »Ovo je grozan progno kršćana«, str. 11.

konodavac (*El-Karuni*) od Srednje Europe do Indijskog oceana i imalo je status svjetske sile. Kad već uspoređujemo s drugima državnim sustavima toga doba ili prije, jedini je sličan osmanskome bio sustav Rimskoga Carstva, koje je zaposjelo gotovo jednako zemljopisno područje. Susretali su se sa sličnim problemima, različitim vjerama i ljudima. Carstvo je na vrhuncu (za Sulejmana Veličanstvenog) obuhvaćalo površinu¹⁰ otprilike 3,5 mil. km². Do kraja Sulejmanove vladavine, broj stanovnika bio je oko 15.000.000 ljudi (1856. bilo je 35.350.000 stanovnika) na tri kontinenta. Glavni gradovi Osmanskog Carstva bili su: Sogut (1299. do 1326), Bursa (1326. do 1365), Edirne (1365. do 1543) i Istanbul (1453. do 1922).

U Prvome svjetskom ratu Osmansko Carstvo gubi sve posjede osim Turske. Kemal Atatürk službeno proglašuje republiku 29. listopada 1923, a posljednji sultan Abdul Medžid II. (1922. do 1924) zauvijek napušta zemlju. Osmansko Carstvo ukupno je trajalo 624 godine. Višestoljetni opstanak Osmansko Carstvo temeljilo je na trima osnovnim načelima: vojna genijalnost i napredan pravni odnosno porezni sustav.

1. Državno uređenje Osmanskog Carstva

Osmanska Carstvo je imala čvrst zakonodavni poredak kojeg se može smatrati vojno-feudalnim ustrojem države.

1.1. Sultan

Osmansko Carstvo bilo je, u najduljem razdoblju, apsolutna monarhija. Na vrhu islamsko-teokratske državne piramide bio je sultan, neograničen *padišah* (prema perz.: veliki vladar; vrhovni vladar; gospodar nad kraljevima) Carstva u duhovnim i svjetovnim stvarima, čiju vlast ograničuje samo šerijat¹¹. Sultan je imao neograničenu vlast, a u njegovu ime ukupnima političkim, vojnim i upravnim poslovima upravljao veliki vezir s pomoćnicima.

Osmanski sultan bio je službeno jedini upravitelj i vladar carstva. Mada su prvi osmanski vladari nosili naslov bega (*bey*), time priznajući suverenitet Seldžučkog sultanata, Murat I. (1359. do 1389) bio je prvi Osmanlija koji je ponio naslov sultana, tj. cara ili kralja. Nakon pada Carigrada, 1453, država je snažno krenula putem stvaranja moćne carevine, pa je Mehmed II. (1451. do 1481) Osvajač (*El-Fatih*) zaista postao njezin prvi istinski car – padišah.

Od 1517, osmanski sultan je istodobno i kalif¹² islama, tako da je Osmansko Carstvo od te godine do raspada, 1922. (odnosno do ukidanja kalifata, 1924), ustvari bilo i kalifat, tj. islamska vjerska država.

¹⁰ Osmansko Carstvo je oko 1600. obuhvaćalo više od 2,5 mil. km² (s vazalnim državama 3,5 mil. km²) i imalo otprilike 30 do 35 mil. stanovnika na području trideset i pet suvremenih država u srednjoj, jugoistočnoj i istočnoj Europi, Aziji i Africi. Dr. sc. Nenad Moacanin: *Turska Hrvatska*. Matica Hrvatska, Zagreb 1999, str. 18.

¹¹ *Šerijat* (arap. put k pojilištu) kao islamski vjerski zakon uređuje religiozni i društveni život islamske zajednice. Izvor mu je Kuran i Predaja (suna), a kriteriji suglasnost velikih zakonoznanaca (idžima) i analoško zaključivanje (kijas). Šerijat sadrži dva tipa propisa: (1) bogoštovane i obredne obveze te (2) pravne i političke propise. Budući da se u islamu religiozni i društveno područje duboko prožimaju, ta se dva tipa propisa isprepleću u praksi. Prema stupnju obveznosti, šerijat sadrži pet kategorija: 1. ono što je obvezno, pa obuhvaća nagradu ili kaznu; 2. ono što je preporučeno; 3. ono što je neutralno i prepušteno na volju; 4. ono što nije kažnjivo, ali se ne odobrava; 5. zabranjena djela. Adalbert Rebić (urednik): *Opći religijski leksikon*. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb 2002, str. 924.

¹² Kalif (arap. halif = nasljednik) titula duhovnog poglavara muslimana koji se smatra nasljednikom Muhameda.

1.2 Divan

Važnije političke odluke i savjete donosilo se je na *Divanu* (per. *داوید*; tur. *Dîwân* ili *Dîwân-i-Humâjûn Kalemî*) što je djelovao kao neka vrsta vlade. U začecima carstva, taj su Savjet činili plemenski starci. Kasnije je promijenjen, pa su u odlučivanju sudjelovali i vojni profesionalci i mjesni viđeniji ljudi (elita), poput vjerskih i političkih savjetnika visokog staleža. Savjetom je u početku upravljao sultan, a od 14. st. veliki vezir. Članove Divana nazivalo se *vezirima* (ministri), kojima je poslije počeo predsjedati veliki vezir (premijer), preuzimajući neke od sultanovih odgovornosti. Svaki podanik, ako je smatrao da su mu povrijeđena prava, mogao se obratiti neposredno Državnom vijeću – Divanu.

1.3. Visoka Porta

Visoka Porta (*bâb-i-âli*) bio je od 1718. do 1922. naziv za vladu Osmanskog Carstva. Podrijetlo imena je u staromu orijentalnom običaju da se na vratima grada ili vladarove palače održava svečana primanja inozemnih predstavnika i poslanika. Naziv se odnosio i na zgrade u blizini Topkapi Saraja¹³ u kojima su bili smješteni različiti državni uredi: Veliki vezirat, Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo unutarnjih poslova, Državno vijeće i Carski ured.

Visoka Porta¹⁴ imala je i značaj vrhovnog suda. Važnost njegovih dužnosnika mijenjala se ovisno o razdoblju i snazi središnje vlasti.

2. Upravno teritorijalna podjela Osmanskog Carstva

Osmansko Carstvo bilo je podijeljeno na pokrajine (oblasti) što ih se naziva *ejaleti* (*vilajet* /pokrajina/, pašaluk). Ejaletom je upravljao *beglerbeg* (*valija* /guverner/, paša). Ejalet se, pak, dijelilo na sandžake, kojima je upravljao sandžakbeg. Najniža upravno-teritorijalna jedinica bila je nahija (okrug). Nahiju je činila čaršija (grad) ili nekoliko *kasaba* (sela) s više od 200 kuća. Zanimljivo je da su Osmanlije u BiH zadržale administrativne granice bivših bosanskih župa, dakle svaka je nahija imala gotovo jednaku površinu kao negdašnja župa – čak su im i imena ostala jednaka. Beglerbezi i sandžakbezi ujedno su bili upravitelji i vojni zapovjednici povjerenih im teritorija.

Osim na nahije, sandžake se dijelilo i na kadiluke. Kadiluk je bio sudska oblast kojom je upravljao kadija (sudac).

Prostor današnje Hrvatske pokrivali su sljedeći sandžaci: Hercegovački, Kliški, Krčki, Bihački, Bosanski, (Kostajnica), Cerničko-Pakračko-Čazmanski, Požeški¹⁵, Srijemski.

¹³ Topkapi Saraj (*Topkapı Sarayı*, osmanski turski: *عی یارس و بی قیوط*) palača je u Istanbulu što je gotovo 400 godina bila glavnom rezidencijom osmanskih sultana, od 1465. do 1856.

¹⁴ Članovi Visoke Porte bili su: janjičarski aga, kadiaskeri (Rumelije /europsko područje Otomanskog Carstva/ i Anadolije), veliki vezir, tri vezira (beglerbegovi Rumelije i Anadolije te glavni zapovjednik mornarice – kapudan), defterdar, nišandžija.

¹⁵ Požeški sandžak bila je upravna jedinica u Osmanskom Carstvu, stvorena nakon što su 1537. osmanske snage pri jednom valu osvajanja istočne Hrvatske osvojili Požegu i obranili osvojen prostor između Drave i Save. Sandžak je osnovan najkasnije do proljeća 1538. Osmanlije su zauvijek i bez borbe napustili Požegu nakon što je carska austrijska vojska pod zapovjedništvom Ludwiga Badenskog kraj Slankamena 1691. strahovito porazila tursku vojsku. Tako je konačno Požega bila posve slobodna. Zapadni dio Slavonije sve do Čazme, osvojen 1542. i 1552., bio je priključen Bosanskom sandžaku. Kad je 1557. osnovan Čazmanski sandžak, nije pripojen Budimskom nego Rumelijskom beglerbegluku. Pri provedbi nove upravne podjele 1580, nakon osnivanja Bosanskog pašaluka izdvojeni su Čazmanski, tada već Pakrački, Požeški i Zvornički sandžak iz Rumelijskoga i Budimskog i pripojeni Bosanskom pašaluku.

3. Zakonodavstvo Osmanskog Carstva

Zakonska su vrela Osmanskog Carstva:

- a) *Kuran* (kazivanje, recitiranje), sveta muslimanska knjiga koja sadrži duhovna, dogmatska i pravna načela islama. Podijeljen je u 114 poglavlja (*sura*) što ih se dijeli na kuranske rečenice ili stavke (*ajeti*).
- b) Šerijat je islamsko pravo nastalo u razdoblju od 7. do 12. st. na temelju islamsko-gvjerskog zakona (obuhvaća nasljedno, bračno i porodično, kazneno pravo te propise o sudskom postupku).
- c) *Suna* (propis, običaj) je normirana praksa islamske predaje. Iako je Kuran glavna sveta knjiga, sunu se smatra drugim izvorom religijskih uputa.
- d) *Kanun* (grč. pravilo, propis, općenito zakon) nastao kao rezultat zakonodavne aktivnosti sultana. Kanuni (kanunime = zbirke zakona) su državni zakoni što nastaju voljom vladara (razumije se da moraju biti sukladni šerijatu). Budući da se ti zakoni nisu temeljili na ustroju države, nego na padišahovoj volji, on ih je mogao po volji mijenjati i dokidati. Nasuprot šerijatu, koji je kao konfesionalno pravo imao personalnu narav, kanuni su bili »svjetovni«, teritorijalni zakoni i primjenjivalo ih se na sve podanike neovisno o gvjerskoj pripadnosti.
- e) *Adet* (običaj) je običajno pravo u islamskim zemljama i primjenjivalo ga se uspo-redno sa šerijatskim. Dopunjuje pisani zakonik kada šerijat i kanuni ne urede stvari točno, pa je zato i različit prema pokrajinama. Za nemuslimane su vrijedili njihovi adeti (naravno, ako nisu bili u suprotnosti sa šerijatom i kanunima).
- f) *Urf* (znanje ili običaj) je izvor rješenja što ih se primjenjuje tamo gdje nema izričite primjene Kurana i Suna.

4. Provedba zakona

Zakone se provodilo putem različitih naredba, poput:

- *ferman* (perz. nalog, naredba) je pisani nalog sultana o svjetovnim i šerijatskim pitanjima. U Osmanskom Carstvu izdavali su ga i veziri; pisan je posebnom vrstom arapskog pisma (*divanija*). Sultan je pisanu zapovijest potvrđivao *tugrom* (službeni monogram),
- *berat* (diploma, povelja) je sultanov ukaz ili dekret o postavljenju, dodjeli posjeda, plaće ili odlikovanja,
- *hatišerif* (uzvišen, svet, plemenit) sultanov ukaz kojeg se moralo ispuniti odmah i bezuvjetno,
- *bujuruldija* ili *bujruntija* (pašina ili valijina pisana zapovijed) osmanska je pravna isprava što sadrži zapovijedi pripadnika središnje osmanske vlasti i namjesnika pokrajina,
- *vakufnama* je isprava o osnivanju vakufa i upravljanju njime,
- *ahdnama* (povelja) je politički ugovor odnosno povelja kakvom je npr. sultan Mehmed II. Osvajač 1463. dopustio djelovanje franjevaca na području Bosne.

5. Sudska vlast

U Osmanskom Carstvu sudilo se na osnovi šerijatskog prava, sultanskih kanuna i običajnog prava, a sudsku su vlast provodili:

- a) *Kadija* (sudac) u šerijatskom pravu sudac koji izriče presude u pitanjima građansko-ga ili kaznenog prava. Dijeljenje pravde smatralo se u islamskoj zajednici gvjerskom dužnošću. Morao je poznavati islamsko pravo i živjeti uzorno. Kadija je morao vo-

diti suđenje točno prema postupku što ga predviđa zakon. Sudio je u »vjerskim« i »svjetovnim« predmetima. Ako optuženi prizna da je tužitelj u pravu, ne treba stvar više dokazivati, a ako tuženi ne prizna optužbu, tužitelj mora podnijeti dokaze. Presuda je kadije neopoziva i nema mogućnosti priziva. Kako bi se zajamčilo neovisnost kadijine presude, zakonom je zabranjeno uzimanje darova od onih koji pristupaju sudu te sudjelovanje u bilo kakvima poslovnim odnosima sa strankama u postupku. Kadija nije smio služiti u svomu rodnome mjestu i mandat mu je trajao samo dvije godine. Nakon toga bi ga se rasporedilo u drugo mjesto. Presude kadija zapisivalo se u *sidžile* (sudske knjige). *Sidžil* (pečat) je i sudski protokol, matična knjiga sudnice u koju se upisivalo sve presude, rasprave; intervencije kadija, carske dokumente (*fermani*, *berati*) i dokumente namjesnika (*valija*) što su se odnosili na kadiluke (*kaza*). Kadije su, uz ostalo, imali obnašati dužnost upravljanja pobožnim zakladama (*vakuf*), dobrima siročadi, slaboumnih i sličnih osoba; sastavljati ženidbene ugovore za žene bez muškaraca u obitelji i slično.

- b) *Mula* je bio kadija najvišeg ranga. Sultan je dodjeljivao taj naslov kao odlikovanje (mula od Sofije, carigradski mula), pa su samo veliki gradovi mali takva vrlo uglednoga kadiju.
- c) *Naib* (zamjenik) je bio kadijin zamjenik i pomoćnik. Naibe su postavljali kadije većih kadiluka u svome središtu ili središtima nahija. Morali su obavljati sve sudske i druge odluke što im je prepuštao kadija iz djelokruga stvarne i teritorijalne nadležnosti. Područje djelovanja naiba je *nijabet* (ispostava kadiluka), odnosno niže sudsko-upravno područje kadiluka. Nijabet je i prihod od глоба, novčanih kazna što ih je plaćalo građanstvo na temelju osude kadije i njegova zamjenika naiba.

U dvojbenim slučajevima bračnoga ili nasljednog prava kadija je postupao prema uputama (*fetva*) što ih donosi muftija.

- d) *Muftija* (učenjak, bogoslov) je visoki vjerski službenik, muslimanski bogoslov (učeni pravnik, poznavalac zakona) odnosno predstojnik muslimanskim duhovnicima u jednom kraju.

6. Timarsko spahijski sustav

Osmansko Carstvo temeljilo se na osobitu poretku feudalnog tipa. Sultan, kao vrhovni poglavar države, imao je neograničeno pravo vlasništva. Cijelu se je zemlju smatralo njegovom svojinom. On je zemlju (posjede) dijelio na uporabu vojnicima i civilnim službenicima i taj se je poredak nazivalo timarsko-spahijskim.

Timar je bio najmanji zemljišni posjed što ga je država, tj. sultan davao na uporabu *spahiji* (*sipahi*, feudalni konjanik, ali i vlastelin, veleposjednik) za ratne zasluge. Dodjeljivan je uglavnom vojnicima ili službenicima, ali ne u trajno vlasništvo. Oni su s njega ubirali prihode u količini i vrijednosti određenoj za taj posjed.

Posjede se je dijelilo prema prihodima (vojne nadarbine):

- *timar* u užem smislu (do 20.000 akči¹⁶ prihoda). Vlasnik timara zvao se *aga* (gospodin) zemljoposjednik (niži plemić u rangu ispod bega) i u rat je morao povesti

¹⁶ Akča = srebrni novac kovan od 1328, za vladavine emira Orhana (1326. do 1359) s kraja 7. st. U Europi, pa i u nas, nazivalo ga se asprom ili i jasprom (akča /aspra/ = sitan srebrni novac (1431. jedan dukat = 35 akči; 1488. jedan dukat = 54 akče; 1590. jedan dukat = 120 akči). Pri isplati većih svota, isplaćivalo se u inozemnomu krupnom novcu – grošima ili pijastrima.

po jednoga opremljena konjanika na svakih 3.000 akči prihoda, znači ukupno šest ratnika,

- *zeamet* (od 20.000 do 100.000 akči). Vlasnik *zeamata* zvao se *beg* (bej, plemeniti gospod/in/ar, viši spahija) također je morao ići u rat s pratnjom razmjernoj njegovu prihodu – ako je imao godišnji prihod 60.000 akči, morao je povesti 20 naoružanih ratnika,
- *has* (više od 100.000 akči) za visoke državne i vojne dužnosnike (npr. *beglerbeg* ili *beg nad begovima*).

Strogo kontroliranom podjelom nadarbina Carstvo je dobivalo kvalitetnu vojsku kakvu nije moralo plaćati gotovinom iz središnje blagajne. Promatra li se, pak, »proračun« bez nadarbinskog fonda, Carstvo bi moglo nalikovati prilično siromašnoj državi, čiji »proračun« u najbolje doba (16. st.) jedva dvaput nadmašuje mletački¹⁷.

Osim navedenih posjeda, postojali su i *vakufi*, vlasništvo islamskog svećenstva i za-dužbine pobožnih muslimana.

Osobitost je osmanskog oblika podjele svojine, u usporedbi s feudalizmom na Zapadu, gotovo neograničeno vladarovo pravo vlasništva. Jedino sultan je mogao neograničeno raspolagati zemljom, dok je spahija bio obični uživatelj feudalne rente.

Može se zaključiti kako timarsko-spahijski (spahijsko-nadarbinski) sustav feudalizma ima obilježja meritokracije¹⁸ i prebendalizma¹⁹. Od vrijednosti zemlje najprije bi se odmjerilo za središnju državnu riznicu (sultana), vezire i begove, a ostatak bi se razdijelilo u obliku timara i *zeameta*.

III. POREZNI SUSTAV OSMANSKOG CARSTVA

Osmanlije su uspostavili praktičnu administraciju već u 14. st., povezano sa sustavom poreza te su ljudi, neovisno o vjeri, rasi i jeziku bili dio toga sustava.

Porezi su, prema Kuranu, neposredni temelj države i načelno su opterećivali ovisno stanovništvo – *raju*, u početku jednako muslimane i nemuslimane. Porezni sustav Osmanskog Carstva temeljio se na obradi zemlje. Nakon svakog osvajanja, Osmanlije dobivaju nov izvor prihoda. Kada su u 17. st. počeli gubiti na ratištima, pojavio se i problem održavanja vojske.

Na osnovi prihoda od zemlje, postojalo je i rangiranje poreza, tj. porez se uvećavalo sukladno приходima, a narod je bio podijeljen u tri socijalne skupine: siromašni, srednja klasa i bogati sloj.

U svakome gradu ili selu obavljalo se razrez i podjelu stanovništva u tri razreda, pa je od 100 lista bilo 20 *ala* (po najvišoj stopi), 60 *evsata* (po srednjoj stopi) i 20 *edna* (po najnižoj stopi).

Uvidom u *deftere* (defterom se u osmanskoj administraciji smatra sve zapisnike, popise, službene knjige administracije i računovodstva i pojedine akte nalik popisu, propisu ili obračunu). Dodavanjem riječi ispred *deftera* nastaju npr. zemljišne knjige *tahrir defte-*

¹⁷ Željko Holjevac i Nenad Močanin: *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranom novom vijeku*. Leykam international d.o.o., Zagreb 2007, str. 118.

¹⁸ Meritokracija je oblik vlasti u kojemu se administrativne i javne poslove dodjeljuje na temelju zasluga, a ne na temelju pripadnosti nekom lobiju, obitelji, sloju, kasti, partiji i sl.

¹⁹ Prebendalizam je odnos u političkim sustavima u kojima izabrani predstavnici imaju pravo na udjel u državnim приходima.

ri. Defteri su pisani na arabici (oblik arapskog pisma) na osmanskome turskom jeziku²⁰) te se potkraj 15. st. u vezi s porezom nekoga može naći u siromašnoj skupini, a nakon 30 godina u srednjoj klasi, što također potvrđuje snagu velikoga državnog sustava.

Naravno da je taj čimbenik imao ulogu u brzom širenju Osmanskog Carstva. U jednom otvorenom sustavu svaki dobar, koristan, kvalificiran i stručan radnik, neovisno o vjeri i rasi, mogao je naći svoje mjesto i biti »iskorišten« u društvu. Upravo je to sustav guralo naprijed. Osmanska je vlast – u usporedbi sa srednjovjekovnim feudalizmom Europe u prvo vrijeme nastanka Carstva narodima na području današnje Hrvatske i BiH – donijela olakšanje poreznih tereta.

1. Staleži Osmanskog Carstva

Stanovništvo Osmanskog Carstva dijelilo se u dva staleža: *askere* (vojnički stalež) i *raju* (podanici).

1.1. Askeri

Pojmom *asker* (vojnik) bili su obuhvaćeni svi u državnoj ili vjerskoj službi, a zaposleni na osnovi carskoga *berata* (dekret o imenovanju) te su za službu dobivali određen dohodak *dirlik* (imanje, posjed) od raznih državnih prihoda ili imanja na uživanje. Askeri su bili podijeljeni na klase pera, sablje i zakona, tj. na državne službenike, vojnike i uleme. Odatle se razvila turska središnja i lokalna administracija, sudstvo i vojska.

1.1.1. Državna administracija

Od administrativnog staleža postojali su: *subaše* (nadzornici gradova, vojvode), *mu-teselim* ili *musleim* (načelnici nahije), *šeher-čehaja* (gradonačelnik), *haznadari* (rizničari), *haračlije* (poreznici), *ajani* (uglednici), *alajbezi* (starješine spahija u nahijama), *defterdari* (voditelji financija), *dragomani* (diplomatski prevoditelji), *elecije* (poslanici u diplomatskim misijama), *emini* (službenici financijskih uprava, nadzornici) i dr.

1.1.2. Vojska

Osmanska vojska imala je dva glavna dijela: stajaću vojsku središnje vlasti i provincijsku vojsku. Jezgru su središnjih trupa činili janjičari (elitna stajaća profesionalna vojska stalno smještena u vojarnama i pod oružjem). Tu su još bili topnici, jedinice za proizvodnju, održavanje i čuvanje oružja, te manji broj konjanika središnje vojske. Jezgru provincijske vojske činili su *spahije* (konjanici). U vojni stalež pripadali su i: *akindžije* (laka jurišna konjica), *derbendžije* (čuvari klanaca), *mustahfizi* (gradski čuvari), *azapi* (pješa-dinci), *bešlije* (graničari), *dizdari* (komandanti tvrđave), *kapetani* (zapovjednici vojnih oblasti), *odobaše* (komandiri), *serdari* (viši časnici), *zaptije* (policajci), *jasakdžije* (stražari), *kajmakani* (zamjenici pojedinih namjesnika), *čauši* (janjičarski podčasnici), *martoloz* (pravoslavni plaćenici), *kazaskeri* (vojni suci) i dr.

²⁰ Osmanski turski jezik inačica je turskoga, što ga se rabilo kao književni i jezik državne uprave. Sadržavao je brojne pozajmice iz farsija, što je, zauzvrat, i sam bio prepun pozajmica iz arapskog jezika. Pripadao je oguskoj skupini. Poput najviše ostalih jezika islamskih naroda, osmanski turski piše se arapskim pismom. Premda je osmanski turski, kojeg se govorilo u prijestolnici, zapravo gotovo jednak jeziku naroda – seljaka u unutrašnjosti zemlje, velik dio arapsko-perzijskih pozajmica postao je nerazumljiv za slabije obrazovane.

1.1.3. *Uleme*

Stalež vjerskih službenika nazivali su *uleme* (vjerski učenjak). Bile su to, u pravilu, priznate i autoritativne osobe u teologiji. U prošlosti su uleme ozakonili nastup vlasti kalifa i vladara. U Osmanskom Carstvu je Savjet ulema utjecao na razvoj društva i države. Danas su uleme uglavnom savjetnici religijskih ministarstava, a njihovo mišljenje ponekad ima značaj presude ili cenzure.

Vrhovni je poglavar islamske zajednice u nekoj zemlji *reis-ul-ulema* ili *veliki muftija* (tur. iz arap. poglavar vjerskih učenjaka). Predstavnici duhovne inteligencije u Osmanskom Carstvu imali su vrlo istaknuto mjesto, a u taj su stalež, uz visoke islamske vjerodostojnike, u vjersku duhovnu inteligenciju pripadali i: *vaizi* (vjerski propovjednik), *hاتی-bi* (vjeroučitelj), *mujezini* (koji s *munare* poziva na namaz – molitvu), *mudersi* (vjerski profesori), *hodže* (svećenici, religijski učitelji, predavač u medresi – srednjoj vjerskoj školi), *imami* (glavar džamije), *derviši* (monah) u *tekiji* (samostan) i dr.

1.2. *Raja*

Rajom (podanici, kmeti) se je u početku smatralo svakoga državljanina koji obrađuje zemlju i od nje plaća zemljarinu, desetinu i druge poreze. Tome su staležu, dakle, pripadali muslimani i nemuslimani. Raja se bavila uglavnom zemljoradnjom i bila je obvezna veliki dio prihoda dati spahijama. Selo je hranilo grad.

Raja je u početku slobodna, potom poluslobodna te im se, zbog neisplaćenih obveza spram spahija, položaj postupno pogoršava. Kao naknadu za neplaćene namete, spahije su oduzimali zemlju, kuću, stoku, ali je raja morala ostati na spahilucima i raditi besplatno. Postali su, doslovce bez ikakvih ljudskih prava i sloboda, gotovo robovi. Postupno siromašenje slobodnih seljaka i prelazak njihove imovine u ruke spahija naziva se *čiflučenjem* (čifluk/čiftluk = imanje što ga se volovskom zapregom može uzorati za dva dana).

Prema ekonomsko-pravnim odnosima, čiftluk je na višem stupnju svojine u odnosu na timar i njime se moglo raspolagati slobodno (neograničeno nasljeđivanje, darovanje, zalaganje, davanje u zakup), uz uvjet da svaki novi titular poštuje ograničenja (vrhovno vlasništvo države) i ispunjava (porezne) obveze kakvima je čiftluk bio opterećen.

Tako se između spahije i seljaka uvlačio treći korisnik seljačke baštine, *amil* (zakupnik) koji je preuzimao mjesto spahije i ukupne njegove obveze, dok je razvlašćen pripadnik raje dospijevao u položaj kmeta/roba koji sada mora raditi za dvojicu: spahiji je morao davati sve poreze kojim je posjed bio opterećen, a malo iznad toga i za čiftluk-*sahibiju* u ulozi zakupnika.

2. **Vrste poreza u Osmanskom Carstvu**

Porezi su (tur. preko arap. *dariba*, *dara-ib*) i nameti u Osmanskom Carstvu vrlo složeni. U prvim stoljećima broj poreza bio je znatno manji, a tijekom razvoja i opadanja Carstva njihov se je broj toliko umnožio, da ih je vrlo teško sve obuhvatiti. S obzirom na pravnu narav, poreze se dijeli u dvije skupine:

- one što se temelje na šerijatskom pravu (*hukuk-i ser'iyeye*), i
- propisane temeljem zakonskih odredba (*rusum-i orfiye*).

Kriterij podjele ovisi o tome jesu li utemeljeni na šerijatu izravno ili neizravno.

S obzirom da se porezima nije moglo pokriti ukupne troškove države, u nekim pokrajinama Carstva uvedeni su drugi različiti nameti, pristojbe i novčane globe pod imenom *rusum-i orfiye*, što su ih plaćali podložnici (raja) na posjed, prihode od zemljarine, stočarstva te na trošarinu. Potkraj Carstava bilo je osamdesetak takvih poreza, a država od njih nije imala neposrednu korist.

2.2. Šerijatski porezi i nameti

U šerijatske poreze i namete pripadali su: *zekat* (milodari – godišnja milostinja što su je plaćali samo muslimani), *harač*, *ispendža*, *ušur* (zemljarina), *džizja* (glavarina) i carine.

Zajedničko je svojstvo glavnine šerijatskih daća da su neka vrsta feudalne rente kakvu su uživali vlasnici posjeda (*timara*, *zeameta*, *hasova*, *vakufa*).

2.2.1. *Milodari*

2.2.1.1. *Zekat*

Zekat (arap. *زكاة* - *zekāt*, što znači »ono što pročišćuje«) je u islamu obvezan milodar, izdvajanje točno određena dijela imetka u dobrotvorne svrhe, za sve koji ispunjavaju uvjete i propisuje ga Kuran. *Zekat* je godišnja obveza, najčešće uz *ramazan* (deveti mjesec islamskog kalendara – mjesec posta), jer su tada ljudska srca najmekša i najdarežljivija. Darovalo se dio imetka u visini određenog *nisaba* (zlato, srebro, novac, trgovačka roba, različit nakit /osim bisera/ i stoka što je se ne hrani na paši dulje od šest mjeseci). Ta je vrijednost imala biti u posjedu obveznika cijelu godinu, ili barem na početku i kraju godine.

2.2.2. *Zemljarina*

2.2.2.1. *Harač(dž)*

Harač je (tur. *haraç*; arap. *ḥarāğ* = danak, porez), u doslovnome značenju, zemljari- na – »ono što se dobije obrađivanjem zemlje ili radom robova i njihove djece«. Harač je u Arapa prvotno tribut, a potom državni porez na zemlju. S vremenom je i u Osmanskom Carstvu postao pojam za porez od korisnika zemlje, napose kada su je osvojili muslimani koji su na njoj ostavljali zatečeno lokalno stanovništvo.

No, kada se na zemlju uspostavi harač, mora ga dati svaki vlasnik, nemusliman i musliman, pa ni islamizacija vlasnika neće promijeniti ništa. Naprosto se moralo plaćati harač na zemlju.

2.2.2.2. *Ušur*

Ušur ili *ušr* doslovno znači desetinu, deseti dio, a kao pravni pojam to je opći naziv za sve naturalne, feudalne poreze na proizvode poljoprivrede, vrtlarstva, vinogradarstva, pčelarstva i rudarstva. Muslimani, prema šerijatskom pravu, daju desetinu proizvoda sa zemlje. Ali to nema značenje poreza (harača), jer se desetinu smatra vjerskom obvezom kao *zekat* i troši u osobite (socijalne) svrhe.

U Požeškom sandžaku, umjesto žitne desetine, plaćalo se tzv. porezni plug. *Kanun* određuje da se svakih četiri do pet baštinskih kuća računa kao jedan plug, a da svaki plug ima dati četiri lukna žita (računajući osam istanbulske *kejla* po luknu). Tako naposljetku jedan plug daje 32 *kejla*, tj. 16 *kejla* pšenice i 16 *kejla* ječma²¹.

2.2.2.3. *Ispendža*

Ispendža (zemljarina) je osobni porez kršćanske raje (*kauri*) koja ga je plaćala spahiji (a ne državi) u novcu. Plaćali su je svi odrasli i za rad sposobni kršćani, tzv. obična raja. *Ispendžu* su plaćali i muslimani, ali pod nazivom *resm-i čift*, koji bi držali zemlju upisanu

²¹ Dr. sc. Nenad Moacanin: *Požega i požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva (1537. do 1691)*, Jastrebarsko 1997, str. 37.

na kršćane. Za muslimane ona nije bila jedinstvena (25 akči) kao za kršćane, nego 22, 12 ili 6 akči, ovisno je li posrijedi cijeli posjed, polovica ili četvrtina²².

2.2.3. *Carina*

Marasid (carina, uvoznina, putarina) je donosio znatan prihod »proračunu« Osman-skog Carstva. Ubiran je u lukama (morskim i riječnim), na skelama za prijelaz rijeka i slično. Carinska uredba iz Sarajeva 1530. pokazuje kako su carine za kršćane bile šest puta veće negoli za muslimane.

2.2.4. *Glavarina*

Glavarina nije osmanska tvorevina nego ima korijene već u antičkoj kulturi. Atena je glavarinu uspostavila za stanovnike primorskih krajeva Male Azije oko 5. st. p.n.e. kao zamjenu za njihovu zaštitu od napada Feničana, a Rimljani su uspostavili glavarinu za sve pokorene narode. Kada su npr. osvojili Galiju (Francusku), stavili su na svakoga nje-zinog stanovnika glavarinu u visini devet do 15 zlatnika. Slično su postupali i Perzijanci.

2.2.4.1. *Džizja*

Džizja (tur. *cizye*, arap. *ğizya* = glavarina, danak, tribut) pripada u poreze što ih se ubire prema načelima šerijatskog prava, što potvrđuju svi povijesni izvori i dokumenti. Prema tim propisima, džizja je porez kojeg daju odrasli nemuslimani (kršćani, židovi i dr.) kao osobni znak pokornosti i lojalnosti.

Džizja je bila glavni i gotovo jedini redovan porez što ga je ubirala država. Pripadala je u osnovne zakonske prihode »proračuna« (*beytulmal* = fiskus) muslimana. Morao ju je plaćati svaki nemusliman u dobi 15 do 75 godina.

Džizja je bila jedan od glavnih državnih prihoda, trošen uglavnom u vojne svrhe, iako kao naziv ima smisao protunaknade, jer onaj tko daje džizju dobiva pravo na zaštitu i sigurnost života i imetka. Stoga se nemuslimane u Osmanskom Carstvu naziva šticeenicima – *zimija*²³. Naravno da se džizju uzimalo kao ekvivalent zaštite, umjesto vojne obveze, pa je cilj razreza džizje naknada u zamjenu što muslimani osiguravaju zaštitu nemuslimanima.

U pogledu izraza džizja i harač kao pravnih pojmova može se reći kako je džizja porez što ga nemuslimani daju za zaštitu osobnosti, a harač zapravo porez na zemlju, a oba su obvezom za nemuslimane. Razlika je samo u tome što džizju ne daju muslimani, pa primanjem islama prestaje ta obveza.

Iako je džizja po šerijatu porez na glavu (*bas vergisi*), a harač porez na zemlju (*arazi vergisi*), u kasnijem razdoblju Osmanskog Carstva nije ih se više pojmovno odvajalo, te se je džizji davalo ime harač, pa su i u *fermanima* rabljeni kao sinonimi²⁴.

2.2.4.2. *Računovodstvo za džizju*

Defter (tur. preko, perz. *daftar* – svezak, registar, računska knjiga ili knjiga za pre-pisku u upravnim službama), na osnovi kojeg se prikupljalo džizju, od 16 st. je obavljalo

²² Zemljarinu se, za kršćane ispendža (*ispence*), a za muslimane *resm-i cift*, plaćalo u gotovini. U početku se podudarala s prijašnjom obvezom seljaka u davanju sijena, krmiva, drva i radnih usluga posjedniku nadarbine (za bizantske uprave). U početku je vrijedio 22 akče.

²³ Zimija doslovno znači šticeenic, a s pravnog je motrišta to općenit naziv za sve kršćane i židove podani-ke islamske države koja im je obvezna osigurati osobnu, moralnu i imovinsku zaštitu, a oni joj plaćaju osobni tribut, glavarinu, što je se naziva džizjom ili haračem.

²⁴ Hamid Hadžibegić: *Glavarina u osmanskoj državi*. Orijeentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja IV, Sarajevo 1966, str. 2. i 3.

financijsko odjeljenje tzv. računovodstvo za džizju u Istanbulu. Svake treće godine popisivalo se obveznike džizje i tu bi se godinu nazivalo *nev yafta senesi*. Cilj popisa bio je nadzor i obuhvat dotad neupisanih (ili brisanje umrlih), zbog bilo kakvih razloga, a obvezni su dati džizju. To je odjeljenje pripremalo male liste (potvrde) za prikupljanje džizje.

2.2.4.3. *Oslobođenje od džizje*

Plaćanja džizje oslobođene su žene i maloljetna djeca, starci, robovi i kronični bolesnici, siromašni ljudi (od čovjeka koji ne radi /ne zarađuje/ ne uzima se džizju), muškarci s fizičkim i psihičkim manama, zarobljenici, svećenici i pripadnici crkvenih radova, rudari, čuvari baruta, stranci do godinu dana u Carstvu, što znači da je džizju davao svatko tko je u društvu privređivao. Od muslimana su džizju plaćali samo Romi, osim ako su bili oslobođeni vojničkih i drugih obveza.

Džizju se nije uzimalo od nemuslimana sudionika u pokretima vojske. Ako bi neka zajednica makar jednom surađivala s vojskom Osmanskog Carstva, od nje se za jednu godinu ne bi uzimalo džizju. Davanjem džizje nemuslimani stječu slobodu vjeroispovijesti i sva građanska prava poput muslimana. Zna li se da su taj porez davali samo odrasli muškarci, može se pretpostaviti koliki je broj nemuslimana u to vrijeme živio u Osman-skom Carstvu.

Džizje su bili oslobođeni i svi nemuslimani koje se je radi službi ubrajalo u vojnički stalež i koji su sudjelovali u vojnim operacijama, a tu su pripadali i braničevski, vidinski i smederevski Vlasi. Ta im je povlastica dana zato što su čuvali stražu na izloženim mjestima, te bi pri pojavi neprijatelja, sudjelovali u pohodu kao konjanici. Vlasi su imali svoje *primćure* (niži zapovjednici) i *knezove* (viši zapovjednici).

2.2.4.4. *Svota džizje*

Središnja je vlast, prema ekonomskim i političkim uvjetima (stanju) određivala visinu džizje i način ubiranja. Prihod bi ovisio o financijskim prilikama u državi, a visinu džizje utvrđivalo se *fermanima* i *beratima*. Nije bilo jednoobraznosti u pogledu visine i načina ubiranja džizje sve do 1690. godine. Za vladavine Sulejmana I. Kanunija džizja je određena svima jednako, a poslije je određivana prema imovnom stanju obveznika te su, razreza radi, izrađivane ljestvice imovinskog stanja.

U Anadoliji i drugim azijskim zemljama džizju se je određivalo po osobi i bila su malena kolebanja u visini, ovisno o ekonomskim i političkim uvjetima. U europskom dijelu Osmanskog Carstva (Rumelija), džizju se uglavnom određivalo po kućanstvima (*dimarina*). U doba Murata III. (1574. do 1595) džizja je u početku bila 35 akči (te bi se po kućanstvu skupilo po 70 akči), potom je povećana na 40, a potkraj vladavine na 70 akči. Za Mehmeda III. (1595. do 1603) bila je 140 akči, a u doba Murata IV. (1623. do 1640) 232 akče. Doda li se tome ostale troškove, bilo je to ukupno 400 akči. Poraz pod Bečom 1683, gubitak velikih i bogatih područja (napose u Rumeliji) i ratovi što su potrajali do svršetka 17. st. još su više iscrpili ekonomsku snagu države.

Glavinu prihoda »proračuna« Osmanlije bi prikupili od džizje/harača. Godišnji prihodi od harača u europskom dijelu Carstva dosegali su 1.469.000 dukata, dok bi se u azijskom dijelu prikupilo otprilike 331.000 dukata. U Požeškom sandžaku džizja je npr. do 1545. donosila 50 akči po kućanstvu²⁵ (usporedbe radi, tri do pet akči na dan trošilo bi se na hranu za prosječnu obitelj).

²⁵ Hamid Hadžibegić: *Glavarina u osmanskoj državi*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja IV, Sarajevo 1966, str. 62.

2.2.4.5. Sakupljači džizje

Sakupljače džizje nazivalo se džizjedarima ili haračlijama. Potkraj 16. st. bilo je oko 300 džizjedara, a poslije čak 700 do 800 osoba.

2.2.4.6. Prikupljanje džizje

Džizju se prikupljali džizjedari na temelju zapečaćenih deftera u posebnim svežnjevima (*bošća*). S beratom i boščama džizjedari su dolazili u središte vlastitoga područja. Dužnost im je bila bošču s defterima donijeti na sud gdje bi se pred kadijom skidalo pečat i otvaralo bošču.

2.2.4.7. Razdoblje prikupljanja džizje

Na kraju godine defteri od džizje bili su davani po dvojici od njih – jedan bi bio povjerenik (*emin*), a drugi pisar (*katib*), te bi ih se poslalo da prikupljaju džizju na određenu području. Njihova imena upisivalo se u odjeljenju koje je vodilo evidencije o džizji. Ako džizjedari ne donesu novac od džizje na prvi dan proljeća i ne predaju državnoj kasi, uskratilo bi im se plaće, a kadije bi se razriješilo dužnosti s trajnim odbacivanjem te izlagalo brojnima neugodnostima.

2.2.4.8. Potvrde o prikupljenoj džizji

Sakupljači džizje morali su savjesno obavljati dužnost i uredno voditi svaki defter, a davatelju izdati potvrdu (*cizye kagidi*). Džizjedar je na svaku potvrdu (listu) trebao napisati ime mjesta, ime osobni opis davatelja (*cizye-i gebran*). Označilo bi se i klasu džizje, godinu ubiranja, ime glavnoga blagajnika (*bas hazinedar*), računovođe (*cizye muhasebecisi*) te zakupca džizje (*cizye umum multezimi*), uz pečat sakupljača. Svaki obveznik morao je, na zahtjev poreznika, pokazati potvrdu o plaćenju džizji.

2.2.4.9. Naplata džizje

U krajevima današnje Hrvatske pod Osmanlijama te BiH pri redovnim davanjima (u početnom razdoblju Carstva) omjer prirodne i novčane rente bio je otprilike 65 prema 35%²⁶, ali nakon osnivanja posebne uprave za potrebe i prehrambene artikle, cijelu se je džizju naplaćivalo u novcu, uobičajeno u nekoliko (tri do šest) obroka, ovisno vremenu i drugim okolnostima.

2.2.4.10. Nadzor nad prikupljanjem džizje

Dužnost kadije bila je osigurati prikupljanje džizje, odnosno ne dopustiti izbjegavanje. Harački defter morao je potpisati kadija, a ne naib. Po povratku s prikupljanja džizjedari su polagali obračun o učinku.

Bilo je zabranjeno izdavati skupne potvrde, kako su ponekad činili starješine sela, da bi mogli osobno obaviti razrez po vlastitim zamislima. Bilo je zabranjeno i miješanje vojnika u poslove ubiranja džizje.

2.2.4.11. Nagrada za prikupljanje džizje

Sve nagrade džizjedara, računskih činovnika i pisara džizje za rad, te ono što je beratom određeno kadijama, išlo je na teret ubrane džizje. Kao nagradu za rad džizjedari su dobivali po 10 akči od svake džizje pod imenom *gilamija*. Poslije se je nagrade plaćalo iz proračuna (fiskusa).

²⁶ Željko Holjevac i Nenad Moaćanin: *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranom novom vijeku*. Leykam international d.o.o., Zagreb 2007, str. 120.

2.2.4.12. Sankcije zbog neplaćanja džizje

Džizju se davalo s poniznošću i skrušenošću. Ako su se obveznici ustezali ili skrivali, kažnjavalo bi ih se vrlo strogo, i to nakon što im se uzme propisanu džizju.

Ako netko nije mogao platiti porez, nije ga se smjelo za to tjelesno kažnjavati (bičevanjem, izlaganjem suncu, mazanjem uljem), već samo zatvorom²⁷. Svako odbijanje davanja džizje smatralo se aktom neposlušnosti i nepriznavanja vrhovne vlasti. Ako bi neko područje u cjelini odbilo dati džizju, poduzelo bi se vojni pohod.

2.2.4.13. Kazne za nepravilno prikupljanje džizje

Dozna li se da je uzeta jedna akča više od uvjeta u beratu ili su liste skupno razrezane i nametnute, džizjedare bi se kaznilo bez odgode.

»Isto tako kadije i naibi neka ništa ne traže od raje niti od amila džizje, bilo malo ili mnogo, pod imenom sudskih troškova (*harc-i mehkeme*). Ako, pak, kadije i džizjedari, u pohlepi za dobivanje imetka, budu raji činili zulum i nepravdu, to će se tajno i javno prekontrolirati i ispitati detaljno. I ako se pokaže da su oni uzeli više, oni će pod okovima biti dopremljeni u moju prijestolnicu sreće i po šerijatu strogo kažnjeni. Prema tome treba provoditi propise uzvišenog berata. Kadije, vojvode, starješine sela (*kura zabitleri*) i ostali stanovnici trebaju složno pomoći džizjedarima u pogledu prikupljanja džizje. Ako se neko bude suprotstavljao, neka dostave i izvijeste moju Portu sreće o njihovim imenima s osobnim opisom, kako bi bili kažnjeni«. (Berat sultana Mustafe III. od 15. lipnja 1763)²⁸.

2.2.4.14. Ukidanje džizje

Fermanom sultana Abdul Medžida I. (1839. do 1861), 18. veljače 1856, proglašeno je načelo jednakosti svih građana u pravima i dužnostima, čime je ukinuta džizja te zamijenjena vojnicom, ali je se naplaćivalo sve do revolucije 1908, kad je vojna obveza proširena na sve kršćane.

2.2.4.15. Harač »u krvi«

Jedan je od najpoznatijih poreza Osmanskog Carstva bio harač »u krvi« ili *devširma* (*devširma* = skupljanje; regrutacija). Devširma je uzimanje djece u sultanov dvorski podmladak (*adžemi oglan* = strani dječak).

Sustavno provođenje devširme počelo je 1438, kad je zakon o njoj uveden za sultana Murata II. (1421. do 1444. i 1446. do 1451), no sporadično bi je se provodilo i prije. Prema tome zakonu, država je mogla od osmanskih nemuslimanskih podanika uzimati po jednog dječaka u dobi pet do sedam godina (granična dob je u nekim krajevima bila i 15 godina). Devširma je obuhvaćala samo djecu kršćanskih seljaka koji su se bavili poljoprivredom i nije obuhvaćala gradsku djecu i sinove jedinca. Uobičajeno se na 40 kuća uzimalo po jednoga dječaka, ali je propis bio podložan promjenama. Carstvo je ubrzano raslo, pa mu je pod svaku cijenu i na bilo kakav način, trebalo sve više odanih vojnika i lojalnih državnih službenika. Najmanje 200.000 dječaka prošlo je kroz sustav devširme u dva stoljeća postojanja.

Osmanska vlast smatrala je devširmu izvanrednim nametom što ga je plaćala raja, a ne porobljavanjem vlastitih podanika. Cilj je bio osigurati sultanu sluge, osigurati normalno održavanje palače, janjičarskih odreda i državne administracije. Sustav je osmišljen točno tako, kako se ne bi izopačio u nasljednu aristokratsku kastu, kakva bi ugrozila

²⁷ Dr. sc. Nerkez Smailagić: *Leksikon islama*. Svjetlost, Sarajevo 1990, str. 163.

²⁸ Hamid Hadžibegić: *Džizja ili harač*. str. 124. do 130.

položaj sultana i njegovu vlast. Stoga su devširmu mogli proći samo nemuslimani, a oti i preodgojeni dječaci nisu se smjeli ženiti. Ako bi to i učinili nakon napuštanja službe, njihova bi djeca postala muslimani te nisu mogla slijediti očev put i ući u sustav devširme.

Dječaci su najprije morali naučiti turski jezik i običaje. Nakon toga se obavljalo odabir – najbolji bi postali paževi (*ic oglan*) u sultanskoj plaći i podučavali su ih dvorski odgajatelji. Potom su prolazili drugi odabir, pri čemu su najsposobniji ulazili u službu dviju komora sultanova dvora (dječake koji su pokazivali smisao za vjerske znanosti, pripremalo se za vjerske pozive, a vješte u pisarskom umijeću pripremalo se za karijeru u činovništvu). Ostali su nastavili obrazovanje i istodobno vježbali jahanje, gađanje lukom, mačevanje, hrvanje i bacanje koplja (priprema za janjičare). Svaki dječak morao je steći neku osobitu vještinu ili umijeće za kakvo je bio nadaren. Nakana je bila »proizvesti ratnika državnika« i odanog muslimana koji će istodobno biti učen i vrstan govornik, uglađen te duboko ljubazan i pošten. Točnije bi bilo reći kako je temeljni cilj takva obrazovanja bio usaditi učenicima posvemašnju pokornost i odanost sultanu. Zato ih se učilo i da je smrt u sultanovoj službi najveći blagoslov.

Obrazovanje tih dječaka slobodno se može nazvati vrhunskim za ono doba, a obuhvaćalo je vojne, sportske, intelektualne i umjetničke discipline. Koliko je poznato, devširma je posljednji put provedena 1648.

Jedno je od važnih obilježja devširme velika etnička šarolikost: općenito kršćanski dječaci potjecali su iz velikog broja rumelijskih (pa i anadolskih) naroda. Od četrdeset i sedam velikih vezira u razdoblju (devširme) od 1453. do 1623, samo su petorica imali tursko podrijetlo. Najviše velikih vezira, dvadesetak, došlo je u osmanski dvor kroz obrazovni program devširme, odnosno bili su *adžemi oglani*.

2.2.4.16. Harač Dubrovačke Republike

Dubrovačka Republika plaćala je godišnji harač (danak). To je ustvari kolektivna džizja, u starijim dokumentima najčešće nazivana haračem. Na ime harača (tributa) Republika je u početku plaćala 500 dukata godišnje. Svota je 1444. povećana na 1000 dukata, zato što je Dubrovnik, pod pritiskom, pomogao križarima u bitci kraj Varne, ustupivši jedan ratni jedrenjak na vesla zvan »kadrigom«. Dubrovnik je 1458. pristao plaćati godišnje 1500 dukata; 1466. daje 5000 dukata; 1471. godine 9000 dukata, potom 1472. daje 10.000 dukata, a 1478. danak dostiže 12.500. Tu se svotu nije više mijenjalo do propasti Dubrovačke Republike. Dubrovački trgovci na teritoriju Osmanskog Carstva nisu plaćali džizju, jer je Republika plaćala danak u obliku kolektivnog harača za sve Dubrovčane²⁹.

Harač su u Istanbul nosila dvojica diplomata, tzv. poklisari. Put je bio dug, jer su poklisari posjećivali dubrovačke trgovačke kolonije i krišom mijenjali novac za harač. Zbog vješta manipuliranja tečajevima novca, u 17. st. bi se uštedjelo na haraču otprilike 10%, a poslije i do 40%. Ali, nisu likovali, nego bi se pred Osmanlijama, pri primopredaji, jadao: »Ništa nemamo, novac za harač iscijedili smo iz vlastite krvi«. Poklisari su, prema nalogu svojih vlasti i primjerom morali pokazivati koliko su »siromašni«. Istanbulom nisu jahali skupocjene konje, a ako bi Dubrovnik otkrio da su taj zakon prekršili, plaćali bi kaznu. Osmanlije su ih uobičajeno zadržavali godinu dana, do dolaska sljedećih poklisara, kao jamstvo da će Dubrovačka Republika harač platiti i sljedeće godine. Stanovali u unajmljenima i sirotinjski opremljenim kućama. Bili su skromni i u darivanju Osmanlija, što je u to doba bilo skandalozno. Kada bi im uručivali dar, često bi to bilo umjetno cvi-

²⁹ Hamid Hadžibegić: *Glavarina u osmanskoj državi*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja IV, Sarajevo 1966, str. 6.

jeće, a iznimno i koraljni *tespih*, te bi isticali kako daju »zeleni list«, što na turskom jeziku označuje dar čovjeka toliko siromašna da može darovati jedino netom ubran list sa stabla. I tu su pokazivali mudrost, pa su se prije dolaska pažljivo raspitivali što osmanski dostojanstvenik priželjkuje s dalekoga i stranog Zapada, te je i skroman dar pogađao »u sridu«.

3.3. Porezi propisivani zakonima

U nastavku navodimo nešerijatske poreze:

- *resm-i çift* (resmi – porez, daća) – osobna novčana daća što ju je svom spahiji plaćala muslimanska raja koja posjeduje jedan čif(t)luk. Vrijedila je 22 akče godišnje (vjerojatno prije devalvacije akče),
- *resm- i arus* (svadbarina) – porez na udaju što je otac nevjeste plaća spahiji, a spahija subaši i sandžak-begu; sandžakbeg beglerbegu te beglerbeg velikom veziru,
- *resm-i asjab* – daća na vodenicu odnosno mlin,
- *resm- i belut* – žirovina, porez na noćenje svinja u šumama timara,
- *resm- i bostan* – porez na lubenice i dinje,
- *resm- i gijah* – porez na sijeno u naravi,
- *resm- i odun* – porez na drva,
- *resm- i mahi* – porez na ulovljenu ribu,
- *resm-i mudžered* – porez za neoženjene muškarce,
- *resm-i filuri* – desetina u stoci za Vlahe³⁰,
- *avariz* – poseban državni porez za rat, kojeg se uzimalo po domaćinstvu, kao glavarinu, i to samo od raje, kršćanske ili muslimanske koja nije imala nikakvih povlastica,
- *taksit* – ratni porez vlasnika čitluka,
- *imadi hazarija* – vezirski porez u miru,
- *imadi seferija* – vezirski porez za rat,
- *vergija* (1839. zamijenila avariz i taksit),
- *bedel-i askeri* – poseban porez zbog oslobođanja od vojne službe, što ga je u nekim pokrajinama Carstva, poput BiH, moglo plaćati nemuslimansko stanovništvo koje nije htjelo služiti osmansku vojsku za oslobođenje od vojne obveze – ta je povlastica kršćanima u BiH potvrđena 1856, kad je izdan novi ferman o reformama *Hatti-Humajun*, što je potvrdio i proširio načela *Hatti-šerifa* od Gulhane.
- *kuluk* je bio besplatan rad za spahiju tri dana u godini, ali je u praksi bio mnogo češći.

U izvanredne namete pripadala je i obveza uređivanja putova, mostova, pripremanje konaka i opskrbljivanja vojske hranom uz određenu cijenu, popravljjanje tvrđava, transport namirnica i vojnog materijala – sve to u krajevima kojima su prolazile vojske i državni činovnici. U tu je skupinu pripadalo čuvanje uvozne robe u skladištu, naplata poštanskih usluga, uporaba vaga, mjernih instrumenata, kovanje novca i sl. Drugi su krajevi sudjelovali u tome neizravno – novčanim davanjima svake pete godine ili na drugi način. Treba još istaknuti da je u doba uspona Osmanskog Carstva jedan od glavnih prihoda i izvora bogaćenja bio ratni plijen, a novoosvojene zemlje omogućavale su stvaranje novih timara i tako nagrađivanje onih koji su se istaknuli u ratu.

³⁰ Filurija je porez u novcu, u početku u vrijednosti dukata, a kasnije ponegdje i višestruko veći, karakterističan za Vlahe, ali ga plaćaju i većina balkanskih stočarskih zajednica u patrijarhalnim skupinama. Dakle, novčana renta od poluvojnih redova. Ipak tko je plaćao filuriju smatran je Vlahom.

Valja spomenuti i »ritualnu« obvezu svih društvenih skupina i pojedinaca da za neko imenovanje, sudsku potvrdu, inspekcijski obilazak i općenito priznavanje službene važnosti licem u lice, dijele veće ili manje »darove«. Nerijetko je vrijednost dara (tur. *peškeš*) nadmašivala neke redovne poreze. Za obnovu berata (rješenje o imenovanju) ili dodjelu novog položaja valjalo je plaćati visoke svote. Tako je prodaja, štoviše, dražba položaja, kao vrlo »mobilan« i »zarazan« tip oporezivanja postajala snažnan i nepredvidiv gospodarski čimbenik.

Od nešerijatskih davanja spomenuti ćemo »globe i kazne« (tur. *baduhava, nijabet*) kao primjerice svadbarinu, tapijskom pristojbom (tapija = javna isprava o pravu vlasništva na određenoj nekretnini) i drugim manjim taksama. Plaćalo ih se redovito spahiji u vrlo različitim svotama. Najveći povod za bune, hajdučiju i bježanje bili su upravo ovi nameti, potom kuluk, dok su šerijatska davanja bila manje učestala i u manjim vrijednostima.

IV. ZAKLJUČAK

Pojam i riječ harač kao porez na zemlju i džizja kao glavarina izvorno su arapskog podrijetla, preuzeti u naše krajeve preko Osmanskog Carstva, različite su vrste poreza koje su stjecajem okolnosti potkraj Carstva postali sinonimi.

Prateći harač/džizju kroz Osmansko Carstvo, utvrđeno je:

- a) normalno povećanje od uspostavljanja države do 1577.
- b) naglo povećanje harač/džizje zbog opadanja vrijednosti novca od 1577. do 1690, u odnosu na zlatnik
- c) izvjesna stabilizacija u pogledu vrijednosti novca i visine harač/džizje od 1690. do 1804.
- d) naglo povećanje harača/džizje, u vezi sa stalnim opadanjem vrijednosti novca od 1804. do 1855. u usporedbi s drugim vrstama zlatnog novca u prometu³¹.

Možemo zaključiti kako je opadala moć Osmanskog Carstva tako se povećavala visina harača/džizje.

Naporni ratovi kroz 17. i 18. st. nisu značili samo presušivanje bogatih izvora od novih osvajanja, nego su izazivali i rast deficita. Već 1596, financijski deficit triput je nadmašio dohodak Carstva.

Unutarnja ekonomska i društvena struktura Carstva nije bila dovoljno razvijena da bi mogla vlastitim snagama prevladati financijsku krizu, pa se Carstvo dalo na stranputicu: stalno povećavanje novčanih svota i broja nameta, uz povećanu dinamiku prikupljanja u državi u kojoj prevladava naturalna privreda pridonosilo je pogoršanju stanja. Porezi u Osmanskom Carstvu u 17, 18. i 19. st. postali su odveć zamršen koloplet neugodnih pojava kakve su osmansko društvo srozale na nizak stupanj i ostavile dubok trag u psihologiji posve osiromašenih podanika koji naprosto više nisu mogli ispunjavati obveze, dok se je pripadnike vojske oslobađalo davanja, što je dodatno smanjilo broj poreznih obveznika.

Međutim, to je tek polovica porezne stranputice kojom je krenulo Osmansko Carstvo. Provincijska i lokalna tijela (beglerbezi, sandžakbezi i dr.), preko podređenih namještenika (vojvoda, subaša, muteselima), nezakonito, naime, oporezuju stanovništvo u vlastitu korist, da bi došli do prihoda, smanjenoga radi nestanka ratnog plijena i uvakufljivanja mnogih posjeda. Novac im je bio nužan za uzdržavanje osobne pratnje, što se povećala zbog rasta hajdučije i drumskog razbojništva. U takvim okolnostima korupcija je među

³¹ H. Hadžibegić: *Glavarina u osmanskoj državi*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja IV, Sarajevo 1966, str. 43. i 44.

činovništvom naprosto bujala. Svi su položaji kupovani uz bogate darove onima koji su ih prodavali.

Osmanski porezni sustav što je u ranom razdoblju Carstva omogućio rast, tako se postupno pretvorio u vlastitu negaciju i postao kočnicom za bilo kakav napredak.

Sve je to pridonijelo da harač/džizja dobije značenje nečega lošeg, što treba izbjegavati. Haradž se u pučkoj predaji doživljava kao nepravednu mjeru otuđene vlasti, kao »guljenje kože« i izrabljivanje puka.

Stručna interpretacija harača/džizje temelji se na dojmu kako je porezno opterećenje iznad mogućnosti obveznika, te da preveliko oporezivanje smanjuje reproduktivnu sposobnost poreznog obveznika što je u ekonomskom i svakom drugom pogledu nedopustivo.

Neovisno o svemu, pojam harač/džizja očividno treba rabiti vrlo oprezno.

Literatura

Hamid Hadžibegić: *Glavarina u osmanskoj državi*. Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja IV, Sarajevo 1966.

Hamid Hadžibegić: *Džizja ili harač*. (<https://www.yumpu.com/xx/document/view/398621422-1-2.izja-iliharaa/77>)

Željko Holjevac i Nenad Močanin: *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranom novom vijeku*. Leykam international d.o.o., Zagreb 2007.

Fikret Jakupović: *Istorija Bosne i Hercegovine*. (portal <http://hjem.get2net.dk/VRBAS/pedia/historija.html>)

Dr. sc. Nenad Močanin: *Turska Hrvatska*, Matica Hrvatska, Zagreb 1999.

Dr. sc. Nenad Močanin: *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva (1537-1691)*. Jastrebarsko, 1997.

Dr. sc. Adalbert Rebić (urednik): *Opći religijski leksikon*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002.

Dr. sc. Nerkez Smailagić: *Leksikon islama*. Svjetlost, Sarajevo 1990.

Anđelko Vlašić: »Danak u krvi sultanu Osmanskog Carstva«. Hrvatski povijesni portal, elektronički časopis za povijest i srodne znanosti, Zagreb 2015.

Silvana Vranić i Sanja Zubčić: »Turcizmi u frazemima hrvatskog govora«. *Filologija* 60, Zagreb 2013.